

Давньоруське городище поблизу с. Сахнівка на Росі

© Л. І. Іванченко

У зв'язку з постійною загрозою нападу кочовиків Давньоруська держава мала постійно дбати про укріплення своїх південних рубежів. Однією з найвідповідальніших ділянок оборони було Поросся, мешканці якого, починаючи з часів Ярослава Мудрого, були васалами київських князів. Особливо часто цей регіон згадується на сторінках літописів у XII—XIII ст., коли Поросся регулярно отримувало намісників з «матері міст руських»¹. Заселена різноетнічним населенням, ця область виділяється специфічними рисами матеріальної культури окремих населених пунктів.

Серед городищ вказаного району виділяється комплекс пам'яток поблизу с. Сахнівка Корсунського району Черкаської області. Він складається з городища на Дівич Горі (понад 100 м вище р. Рось) і багатшарового відкритого поселення, розташованого у сідловині між горами Дівич Гора та Дігтярною.

Дослідження на городищі почато ще 1901 р. В. Є. Гезе. Поштовою до них спричинилася знахідка тут 1900 р. скарбу коштовних речей. Роботи провадилися на дилетантському рівні. Всю верхню частину городища було перерізано кількома паралельними траншеями, потім знято культурний шар і скинуто його з гори до низу². Під час цих робіт було знайдено різноманітний інвентар.

Розкопки провадилися також в інших місцях гори, зокрема на східному схилі. Досліджувалися западини, розкидані по схилу. В. Є. Гезе пов'язував їх із залишками жител. Було відкрито 30 будівель, але дослідник у звіті дав описання тільки тих із них, які для нього являли інтерес.

Неточність описання і відсутність графічної документації не дають можливості скласти чіткого уявлення про розкопані споруди. Все ж можна говорити, що принаймні чотири споруди являли собою житла. Це були чотирикутні землянки, заглиблені в материк на 1,4—1,8 м. В одному з кутів будівель містилося кругле вогнище, викладене невеликими шматками сірого битого каміння і обмазане глиною. В будівлі № 1 на вогнищі стояв великий мідний казан, поруч з ним знайдено погнутий казанок і залізу сокиру. На дні великого казана лежали шматки обпаленої глини з відбитками товстих лозин. По справедливому зауваженню В. Є. Гезе, це були уламки обмазки стелі споруди. На стінах і підлозі простежувалися сліди вогню. На підлозі виявлено браслети, рибальський гачок, пряжку, шило, залізне кільце, свинцеву паличку, два ключі, свинцеве грузило, косу, 15 срібних кілець, два жорна.

Розміри будівлі № 2, 5,7×2,1 м. На підлозі знайдено верхню частину мідного дзвону, 7 стріл, пряжку — усі зі слідами вогню. В будівлі № 3 (4,3×2,1 м) виявлено залишки вогнища, від якого збереглися вуглинка, шматки обпаленої глини та сірого каміння. На підлозі розчищено путо для коней, глечик з сірої глини, остень з двома зубцями, замок і якір (рис. 1). Будівля № 4 (4,3×2,8 м) зі схилу гори мала вхід шириною 1 м. Праворуч від нього містилося кругле вогнище, викладене з каміння і обмазане глиною. В будівлі знайдено дві коси, стремено, замок, 7 стріл і сокиру.

Дослідник дав описання ще кількох споруд. Так, на підлозі будівлі № 5 (4,3×2,8 м), на глибині 1,4 м, серед попелу і вугілля виявлено два ковадла, кліщі, молоток, косу, ручку від кліщів, два чересла і наральник. Судячи за знахідками, в споруді було розміщено кузню. Будівля № 6 (2,3×1,8 м), імовірно, являла собою житло. Тут виявлено вхід з боку схилу, шириною 1 м. Праворуч від входу містилося вогнище діаметром 0,7 м, подібне до описаних вище. В центрі житла розміщено ямку чотирикутної форми, в якій лежав скарб: срібні сережки половецького типу, товсте срібне та два тонких мідних кільця, срібний витий перстень, фрагмент аналогічного йому, невеликий залізний ключик.

Ще один скарб знайдено в будівлі № 25 (4,3×2,8 м) — дві срібні сережки, аналогічні згаданим, 15 срібних кілець і срібний перстень з розеткою з шести завитків.

У будівлі № 28 (4,3×0,7 м) виявлено залізний ланцюг, дві коси, наральник, три ключі, еяколпін. Розміри будівлі № 29 В. Є. Гезе не вказує, але відзначає, що

¹ ПСРЛ.— М., 1962.— Т. 11.— Стб. 323, 382, 683.

² Гезе В. Е. Описание раскопок, произведенных на «Девич-Горе» у с. Сахновки // НА ЛОИА АН СССР.— Д. № 65/1901.

Рис. 1. Залізні вироби (фото).

на глибині 1,4 м стояли два встановлені один в один казани з листової міді, з проваленими денцями. Біля казанів лежав енкалпйон з гранчастим вушком і рельєфним зображенням.

Будівля № 30 мала розміри 8,5×3,6 м при глибині 4,3 м. В ній знайдено позолочену пластинку з червоної міді, на одному боці якої викарбувано зображення святого в рамці з кількох концентричних кіл. У правій руці — згорток, лівниця втягнута. Пластинка, імовірно, була частиною іконостасу і прибивалася (судячи за отворами у верхній та нижній частинах) до дерев'яної дошки. У цій самій будівлі виявлено частину військового обладунку — залізний наручник із двох з'єднаних шарнірами частин.

Дослідження пам'ятки були продовжені експедицією під керівництвом В. Й. Довженка 1949 та 1972—73 років. Роботи 1949 р. довели, що культурний шар на городищі повністю зруйнований³. Зате в сідловині між Дівич Горою та Дігтярною на глибині 0,95 м виявлено залишки печі, а на глибині 1,2—1,3 м — підлогу житла розмірами 3,46×3,65 м орієнтованого з північного заходу на південний схід. Глинобитна піч округлої форми, розмірами 0,8 м², містилася в кутку біля західної стінки, челюстями орієнтована на південний схід. Вона майже повністю обвалилася (стілки збереглися тільки на висоту 0,2 м). Черинь з добре обпаленої глини із вмазаними фрагментами давньоруської кераміки. Підлога житла на 0,15 м нижче чериня. Вона являла собою шар твердо утрамбованої глини з домішками вугілля, уламками кісток і кераміки. Вхід, мабуть, містився із східного боку, проти печі, де за межами житла виявлено майданчик з тонкого шару глини на піску. Вона підносилась над рівнем підлоги на 0,3 м. Слідів дерев'яних конструкцій не виявлено. В житлі знайдено бойову сокиру, кресало, дужки від дерев'яних відер, трубчастий замок, ніж, 3 цвяхи, залізне тригранне вістря до стріли, край мідної тарілки, орнаментованої овалами, кераміку XII—XIII ст.

³ Довженко В. Й., Линка В. В. Археологические исследования на нижней Руси в 1949 г. // ИА АН УССР.— 1949/12.— С. 44—49.

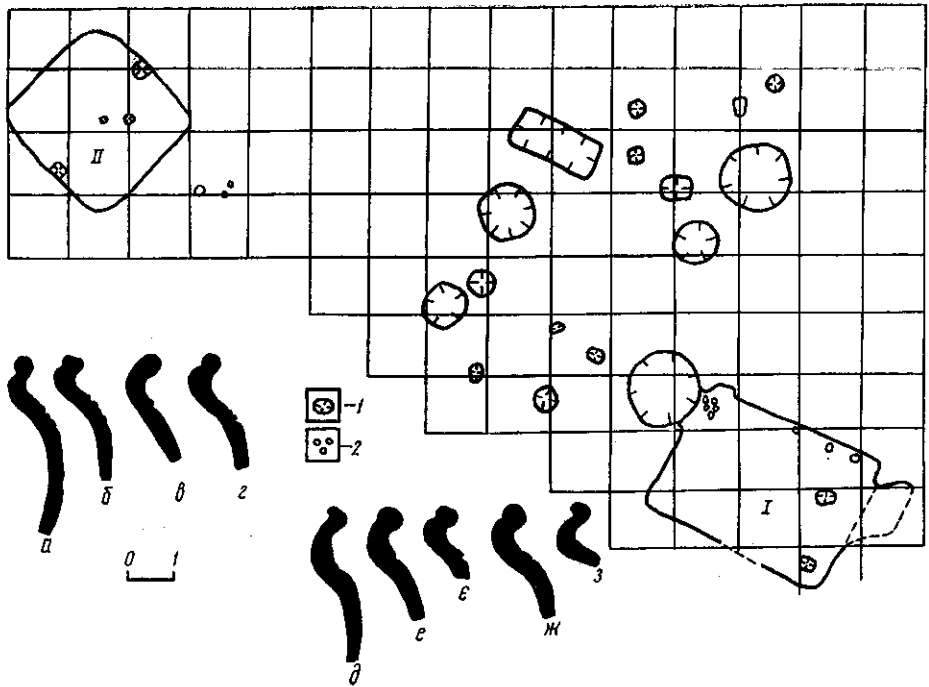

Рис. 2. План розкопу 1972 р.: 1 — житло № 1, II — житло № II, а—г—кераміка з культурного шару, д—з — житла № 1. Умовні знаки: 1 — яма, 2 — кістки.

Тоді ж частково було досліджено рів городища XI—XII ст. на північному схилі Дівич Гори. У верхній частині гора оточена двома терасами шириною 2—3 м, на відстані приблизно 30 м одна від одної і від верхньої площадки городища. На нижній терасі в стінах окопів виявлено скопище яскраво-червоної перепаленої глини з піском. В розкопі площею 70 м² на глибині 1 м від поверхні траплялися шматки горілого дерева, а на глибині 1,4 м — обгорілі колоди, вугілля, попіл. Ще нижче (3—3,5 м) зафіксовано округле дно рову, на якому лежав шар перепаленої глини з піском і великими обгорілими колодами. Можна зробити висновок, що дерев'яні укріплення городища склалися з клітей, засипаних піском і утрамбованою глиною. Під час пожежі дерево згоріло, а заповнення клітей зсунулося у рів. Поряд з рештками дерев'яних конструкцій знайдено 2 вістря до списів і 32 — до стріл. Більшість із них лежала на внутрішній стороні рову, куди вони потрапили при облозі городища.

На дослідженій 1972 р. площі виявлено 2 заглиблені приміщення і 4 господарчі ями (рис 2)⁴. Споруда № 1 розташована на краю схилу, її розміри 4,2×3,2 м, глибина 1,1 м від рівня сучасної поверхні. Орієнтована за сторонами світу. В південно-західному кутку виявлено яму діаметром 1,6 м, що виступала назовні, — можливо, нішу. Дно ями обпалене. В західній стіні, ближче до південно-західного кутка, на рівні підлоги містилася ще одна яма-ніша, розмірами 0,7×0,8 м і глибиною 0,5 м. В східній стіні зафіксовано виступ розмірами 1,2×1 м, що піднімався над рівнем підлоги на 0,3 м. Можливо, тут був вхід. На підлозі в північній частині і в південно-східному кутку простежено сліди двох вертикально вкопаних стовпів.

На земляних стінах і підлозі споруди місцями траплялися сліди пожежі. Північна і східна стіни частково порушені пізніми траншеями. В заповненні знайдено давньоруську кераміку, бронзове кільце, залізний фігурний виріб (можливо, застібка від книги), трубчастий замок, скобу, цвяхи, шиферне пряслице, а в північно-західному кутку — людські кістки (череп, ребра, гомілкові і тазові кістки).

За 13 м від споруди № 1 розкопано ще одне приміщення, розмірами 3,4×3,3 м і глибиною 1,2 м, орієнтоване за сторонами світу. В західному кутку на рівні підлоги розчищено нішу розмірами 0,8×0,2 м і глибиною 0,6 м. Її стінки сильно обпалені. Другу нішу (0,4×0,55 м, глибина 0,5 м) виявлено в північному кутку житла.

⁴ Довженок В. Й., Приходнюк О. М. Звіт про роботу Сахнівського загону Середньодніпровської експедиції в 1972 р. // НА ІА АН УРСР.— 1972/12.— С. 2—11.

Рис. 3. Сільськогосподарський інвентар (фото).

В заповненні споруди знайдено людські кістки, переважно дитячі. На підлозі, майже в центрі, виявлено три ямки від вертикальних стовпчиків. По всій площі будівлі траплялися ознаки пожежі. Із речових знахідок виявлено фрагменти гончарної давньоруської кераміки, 2 бронзових кільця, риболовний гачок.

Розкопано також 4 господарчі ями діаметром 1,5—0,9 і глибиною 0,5—1,6 м. В них знайдено велику кількість уламків амфор, фрагменти давньоруської гончарної кераміки, кістки тварин. Поруч з ямами розчищено 10 невеликих ямок круглої та прямокутної форми, можливо, від дерев'яних стоек навсів.

Крім робіт на городищі, 1972 р. дослідження провадилися на багатошаровому поселенні в сідловині між Дігтярною та Дівич Горю. Розкопано кілька ранньослов'янських жител, а також вогнище давньоруського часу. Воно було розміщене на глибині 0,3 м від сучасної поверхні і мало прямокутну форму розмірами 0,9×0,8 м. В глиняний черинь вмазані уламки давньоруського посуду.

1973 р. роботи були продовжені⁵. На городищі розкопано ще 19 господарчих ям круглої та овальної форми діаметром 0,5—1,8 і глибиною 0,7—1,85 м. Системи в їх розміщенні прослідкувати не вдалося. Ями № 11 і 12 містилися в заглибленні, яке, можливо, оконтурювало якусь споруду. Не виключено, що й інші ями належали до приміщень — в них траплялися шматки обмазки з відбитками лози. На поселенні виявлено також 3 господарчі ями давньоруського часу розмірами 0,4—1,8 і глибиною 0,6—0,8 м. В ямах на городищі і поселенні знайдено срібну підвіску, шиферне пряслице, мідну пряжку, уламки кераміки і кісток тварин, ножиці тощо.

Різноманітний археологічний матеріал (таблиця) дає можливість говорити про господарчу діяльність мешканців Сахнівського городища. Велику роль в їх житті відігравало землеробство, про що свідчать знахідки сільськогосподарського інвентаря (серпи, коси, наральники, лемехи, жорна) (рис. 3). Відзначимо, що при дослідженнях 1901 р. сільськогосподарський інвентар виявлено тільки в житлах, розміщених біля підшви гори. Наральник з розкопок 1949 р. також знайдено в сідловині, нижче схилів Дівич Гори.

Знахідки риболовних гачків, остів, блешні, грузил, яко́ра вказують на розвинуте рибальство.

Значного рівня розвитку досягли ремесла. Про ковальську справу свідчать наковальні, кліщі, молоток. Місцевими майстрами виготовлялися і ювелірні вироби

⁵ Довженок В. Й., Приходнюк О. М. Звіт про роботу Сахнівського загону Середньодніпровської експедиції в 1973 р. // НА ІА АН УРСР.— 1973/21 а.— С. 2—13.

Рис. 4. Ювелірні вироби (фото).

леннях Степового Подніпров'я⁸, а також на поселеннях салтово-маяцької культури⁹. Можливо, опалювальні споруди на Дівич Горі залишені вихідцями із степових районів Подніпров'я чи Подоння. На тісні зв'язки з кочівниками вказують знахідки бронзових казанів, зеркал, срібних сережок половецького типу. На площі городища розкопано велику кількість (23) господарчих ям, що значно перевищує їх наявність на інших пунктах. Значне число предметів озброєння вказує на перебування тут постійного гарнізону. А знахідки хороса, хрестів, енколпіїнів свідчать, що Сахнівське городище було одним з центрів поширення державної релігії (рис 6).

Крім двох згаданих, на городищі відкрито ще один скарб давньоруського часу. 1900 р. в двох городищах селяни знайшли шийні гривни, намисто, золоті ланцюжки, сережки, монети, монетні гривні київського типу, а також знамениту князівську діадему із зображенням вознесіння Олександра Македонського. Знахідка монети Мануїла Комніна, який царював між 1143 та 1180 роками, дала Т. І. Макаровій підставу висловити припущення, що діадема потрапила в землю не раніше 1143 р., а виготовлена була в XII ст.¹⁰

Наявність численних фрагментів кераміки датує городище на Дівич Горі XII—XIII ст. Цю дату підтверджують і знахідки предметів озброєння, які А. М. Кирпичников відносить до XII—першої половини XIII ст.¹¹ Тому можливо пов'язувати загибель цього укріплення на Русі з навалом орд Батия. Сам пункт складався з двох частин: на вершині гори містився дитинець, а нижче — неукріплений посад з сільсько-господарським та ремісничим людом. Особливості Сахнівського городища привертали увагу дослідників. В. Й. Довженок вважав, що це князівський замок¹², а П. П. Толочко інтерпретував його як замок військово-феодалний¹³.

Аналіз свідчень літописів та археологічних матеріалів з інших пунктів дозволяє ще раз повернутися до питання про функції Сахнівського городища. Так, в Іпатському літописі при викладенні деталей розгрому Давидовичами Ігорева сільця — загородної резиденції новгород-сіверських князів, — відзначається наявність у ньому: «... готовизны много в бретьяничих и в погребях вина и медове. И что тяжкого товара всякого до железа и до меди»¹⁴. Археологічним підтвердженням влаштування князівського господарства стали розкопки Б. О. Рибаківа в Любечі, де виявлено за-

на що вказує знахідка бронзового штампа (рис. 4, 5). З розвитком місцевого золотарства Г. Ф. Корзухіна пов'язує срібні прикраси, знайдені в двох згаданих вище скарбах⁶. Про розвиток деревообробного ремесла свідчать знахідки тесел, інструментів для обробки деревини, різця, бурвачника, долота.

Деякі деталі досліджень виділяють вказаний пункт серед інших поселень Поросся. Тут досліджено житла з вогнищами, не характерними для слов'янських будівель. Але такі вогнища зустрічаються в Подонні — на городищі Титчиха, Великому та Малому Боршевських, Кузнецовському і Михайлівському⁷. Відомі вони і на слов'янських посе-

⁶ Корзухіна Г. Ф. Русские клады IX—XIII вв.— М.— Л., 1954.— С. 49.

⁷ Москаленко А. Н. Славяне на Дону.— Воронеж, 1981.— С. 89.

⁸ Сміленко А. Т. Слов'яни та їх сусіди в Степовому Подніпров'ї (II—XIII ст.) — К., 1975.— С. 178—183.

⁹ Плетнева С. А. От кочевий к городам // МИА.— 1967.— № 142.— С. 58—61.

¹⁰ Макарова Т. И. Перегородчатые эмали Древней Руси.— М., 1975.— С. 58—61.

¹¹ Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. Мечи и сабли IX—XIII вв. // САИ.— 1966.— Вып. 1.— Е1—36.— С. 96, 97; Кирпичников А. Н. Доспех и комплекс боевых средств IX—XIII вв. // САИ.— 1971.— Вып. 3.— Е1—36.— Каталог находок № 43.— Рис. 23.

¹² Довженок В. И. Про типи городищ Київської Русі // Археологія.— 1975.— Вып. 16.— С. 5.

¹³ Толочко П. П. Киев и Киевская земля XII—XIII вв.— К., 1980.— С. 151.

¹⁴ ПСРЛ.— М., 1962.— Т. II.— Стб. 333.

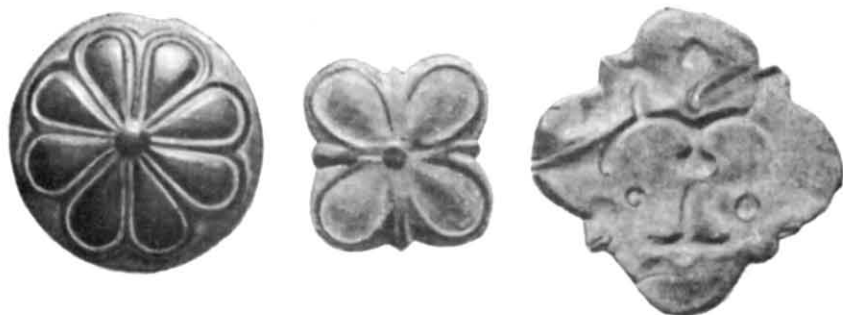

Рис. 5. Бронзові штампи та ливарна форма (фото).

Рис. 6. Хорос (фото).

лишки церкви, терема, численні господарчі ями і приміщення. Ці матеріали дозволяють і Сахнівське городище тлумачити як князівське сільце — загородню резиденцію пороських правителів, які призначалися з Києва ¹⁵ (таблиця).

¹⁵ Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв.— М., 1982.— С. 422—428.

Знахідки на давньоруському городищі Дівич Гора поблизу с. Сахнівка *

Група виробів	Вироби	Матеріал	Кількість	
1	2	3	4	
Зброя	фрагменти кольчуги	залізо	1	
	шаблі та їх фрагменти	—>—	10	
	вістря до списів	—>—	10	
	вістря до стріла	—>—	210	
	—>— —>—	кістка	6	
	наручник	залізо	1	
Спорядження вершника та верхового коня	булави	—>—	1	
	шпори та їх фрагменти	—>—	2	
	вудила	—>—	2	
		мідь	1	
Побутовий інвентар	стремена	залізо	4	
	шило	—>—	1	
	ключі	—>—	34	
	замки	—>—	37	
	ножі	—>—	41	
	ножиці	—>—	5	
	цвяхи	—>—	6	
	кресала	—>—	4	
	дужки від казанів		2	
	вушка від казанів		12	
	казани	бронза	4	
	голка	залізо	1	
	завіси дверні	—>—	11	
	дужки від дерев'яних відер	—>—	2	
	уламки обручів	—>—	3	
	скоби	—>—	6	
	сокири	—>—	9	
	пута для коней	—>—	2	
	грузила		4	
			свинець	2
		бруски точильні	камінь	2
		фрагмент тарілки	мідь	1
	Рибальський інвентар	гачки	залізо	35
ості		—>—	6	
блешня		—>—	1	
грузила для вудок		—>—	2	
якір		—>—	1	
Сільськогосподарський інвентар	серпи	—>—	4	
	коси	—>—	8	
	наральники	—>—	3	
	лемеші	—>—	4	
	кирки	—>—	2	
	землеробське знаряддя	—>—	1	
	жорна	камінь	3	
	молотки	залізо	4	
Ковальське знаряддя	кліщі	—>—	2	
	ковадло	—>—	2	
	різець	залізо	1	
	долото	—>—	1	
Деревообробні знаряддя	інструменти для обробки деревини	—>—	2	
	хорос	бронза	1	
Культові предмети	дзвони (фрагменти)	—>—	7	
	частина іконостасу	мідь	1	
	фрагменти іконки	камінь	1	
	хрести в колі	залізо	1	
	хрести в колі	бронза	1	
	іконка	—>—	1	
	хрест	—>—	1	
	натільний хрестик	—>—	1	
	вушко від енколпіона	—>—	1	
	фрагмент енколпіона із зображенням Гліба	—>—	1	
	половинка енколпіона із зображенням розп'яття	—>—	1	
	половинки енколпіона із зображенням 8-кінцевого хреста	—>—	2	
	половинка енколпіона з 5 рельєфними зображеннями	—>—	1	
	енколпійон з рельєфним зображенням	—>—	1	

1	2	3	4	
Елементи одягу	орнаментований гудзик	кістка	1	
Прикраси	фрагмент фібули	бронза	1	
	намистини	бурштин, скло, мідь	29	
	дзвіночок	бронза	1	
	браслети та їх фрагменти	срібло	1	
		бронза	10	
	сережки «київського типу»	срібло	2	
	кружечки	бронза	4	
	кільця	залізо	2	
		срібло	1	
		бронза	3	
	підвіски	ляпис-лазур	2	
	Посуд	глечик	глина	1
		горщнки	—>—	6
Інші вироби	орнаментована пластина	кістка	1	
	трубочки	—>—	3	
	монета	мідь	1	
	штамп для виготовлення прикрас	бронза	1	
	пряслиця	шифер, глина	9	
	шматок шиферу з просверленим отвором		1	
	застібка від книги	залізо	1	

* В таблиці відсутні дані про склад трьох скарбів, описаних в тексті.

Одержано 15.11.86

У ВИДАВНИЦТВІ ПРИ КИЇВСЬКОМУ ДЕРЖАВНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ ВИЙДЕ У 1990 р.

Піоро І. С.

КРИМСЬКА ГОТІЯ (Нариси етнічної історії Криму в пізньоримський період та раннє середньовіччя)

12 арк.: іл — мова рос.— (в паліт): 3 крб. 20 к.

В монографії висвітлені основні проблеми формування етнічного складу населення Криму в часи вторгнення готів на півострів, гуннської навали, панування Візантійської імперії і Хозарського каганату. Критичному аналізу піддані свідчення пізньоантичних та середньовічних авторів, переглянуто багато наукових концепцій. Зроблена спроба відтворити цілісну картину історії населення гірського та південнобережного Криму пізньоримського і ранньосередньовічного часу — легендарної Кримської Готії.

Замовлення надсилати за адресою: 252017 Київ-17, вул. Володимирська, 64, Київський державний університет, кафедра археології, етнографії та музеєзнавства, Піоро І. С.